FARG‘ONA VODIYSIDA NON MADANIYATI: LINGVOKULTUROLOGIK TAHLIL

Zarnigor O‘ktamova Rustambek qizi
Qo‘qon universiteti 1-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar:
Nasirov Muslimjon Maxsutali o‘g‘li
Qo‘qon universiteti, Filologiya kafedrasi o‘qituvchisi
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqola Farg‘ona vodiysidagi non turlari va ular bilan bog‘liq leksik-semantik, etnomadaniy hamda kognitiv hodisalarni lingvokulturologiya nuqtai nazaridan tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda non nomlarining ichki shakli, motivatsion belgilari, ular aks ettirgan xalq dunyoqarashi va milliy-madaniy konseptlar o‘rganiladi. Non bilan bog‘liq so‘zlar, frazeologizmlar va marosim diskursi tahlil qilinib, ular tilshunoslikning zamonaviy yo‘lnalishi bo‘lgan lingvokulturologiya doirasida ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologiya, madaniy konsept, non leksikasi, motivatsion belgi, ichki shakl, etnomadaniy birlik, marosim diskursi, kognitiv semantika, leksik-semantik maydon, milliy kartina.

Til va madaniyat o‘rtasidagi munosabat tilshunoslikning asosiy muammolaridan biri bo‘lib, u XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab alohida fan sohasi – lingvokulturologiya doirasida o‘rganila boshlandi. V.V.Vorobyov, V.N.Telia, Yu.S.Stepanov va boshqa olimlar tomonidan ishlab chiqilgan ushbu fan tildagi madaniy izlarni, xalq dunyoqarashini va milliy o‘ziga xoslikni tadqiq etadi.

O‘zbek xalqining kundalik hayotida non alohida o‘rin tutuvchi madaniy artefakt sifatida namoyon bo‘ladi. U nafaqat moddiy oziq-ovqat, balki ramziy, kommunikativ va marosim funksiyalarini bajaruvchi lingvomadaniy birlik hisoblanadi. Farg‘ona vodiysi, o‘zining boy novvoylik an‘analariga ega hudud

sifatida, non leksikasining eng serqatlam va rang-barang ko‘rinishlarini saqlagan mintaqadir.

Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, non bilan bog‘liq til birliklari – nomlar, frazeologizmlar, marosim formulalari – xalqning kognitiv va madaniy dunyoqarashini ifoda etuvchi muhim manba bo‘lishi bilan birga, hali yetarli darajada lingvokulturologik tahlil qilinmagan. Maqolaning maqsadi: vodiy non leksikasini lingvokulturologik metodologiya asosida tahlil qilib, ularning milliy konseptlar bilan aloqasini aniqlash.

Lingvokulturologiya (rus: лингвокультурология) – tilni madaniyatning ifodalovchi tizimi sifatida o‘rganuvchi tilshunoslikning bir tarmog‘idir. Bu fan tildagi madaniy semalarni, milliy-o‘ziga xos konseptlarni, lingvomadaniy universaliyalarni va aksini tadqiq etadi (Vorobyov, 1997).

“Konsept” (lot. conceptus – tushuncha) – lingvokulturologiyaning markaziy tushunchasi bo‘lip, u oddiy leksik ma‘nidan farqli o‘lapoq, keng madaniy, emotsional va assosiativ qatlamlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Yu.S.Stepanov konseptni “madaniyatning mental tuzilmasi” deb ta’riflaydi. **NON** konsepti o‘zbek lisoniy ongida shunday ko‘p qatlamli birlikdir: u ozuqa, muqaddaslik, mehr-sahovat, boylik va hayotning ramzidir.

Semiotika nuqtai nazaridan non – bu madaniy belgi (znak) bo‘lib, uning ifodasi (signifiant) va mazmuni (signifié) ikki mustaqil sathda mavjud: nutqiy (leksik), ya‘ni “non” so‘zining lingvistik ma‘nosi va madaniy (semiotik), ya‘ni nonning milliy turmush tarzidagi o‘rni.

Leksik-semantik maydon (LSM) nazariyasiga ko‘ra, bir tematik guruhga mansub so‘zlar o‘zaro ierarxik va paradigmatik munosabatlarda bo‘ladi. Vodiy non leksikasi o‘ziga xos LSM ni tashkil etadi. Bu maydonning yadrosida “non” arxileksemasi turadi; periferiyasida esa uning xususiy turlari – obi non, shirmoy, patir, qatma, zog‘ora va boshqalar joylashgan.

Non nomlarining ichki shakli (motivatsion belgisi) asosida quyidagi turkumlash amalga oshiriladi:

a) Ingrediyentga koʻra motivatsiya: shirmoy non (shir – sut + moy – yogʻ; fors-tojik tilidan oʻlgan qoʻshma soʻz), zogʻora non (zogʻora – makkajoʻxori), kunjutli non, sedanali non. Bu guruhda ichki shakl ravshan boʻlib, nom toʻgʻridan-toʻgʻri tarkib tomonidan belgilanadi.

b) Tayyorlash usuli va texnologiyasiga koʻra motivatsiya: obi non (ob – suv, fors-tojik tilida "suvli non" maʻnosida), qatma non (qatlamlab tayyorlanishi), tandirda yopilishi asosida nomlanish. Bu holda nomda texnologik jarayon semasidir.

v) Maqsad va funksiyaga koʻra motivatsiya: toʻy patir, quda patir, bayram noni, "muhabbat" noni. Bu nomlar pragmatik jihatdan yuklanib, ijtimoiy funksiyani (marosim, iqtisodiy munosabat) ifodalaydi.

g) Geografik-etnografik motivatsiya: qashqar patir (Qashqar etnonimi), afgʻon non (etnonimi), Qoʻqon patiri (toponimsiz nom). Ushbu guruh nomlarida lingvomadaniy areal belgi sema hisoblanadi.

Kognitiv semantika doirasida konsept tuzilmasi markaziy belgi (yadro) va konnotativ qatlamlardan (periferiya) iborat deb qaraladi. NON konseptining yadrosida "hayotbaxsh ozuqa" semasi yotadi. Konnotativ periferiyada esa quyidagi madaniy semalar aniqlanadi:

– **Muqaddaslik:** non boshqacha mahsulotlardan farqli ravishda yer bilan bogʻliq boʻlib, yerga tushirilgan non koʻtariladi, oʻpiladi. Bu harakat tilshunoslikda "marosim gesti" yoki "kinesik kommunikatsiya" sifatida tavsiflanadi.

– **Mehmondoʻstlik va muloqot:** "Dasturxon noni" iborasi mehmonni qabul qilish marosimining verbal formulasidir. "Non sindirishga taklif etmoq" – bu ijtimoiy aloqa oʻrnatishning pragmatik aktidir. Frazeologik birliklar tahlili shuni koʻrsatadiki, non leksemasi 20 dan ortiq iborada qatnashadi.

– **Sadoqat va ahd:** "Non sindirish" udumi (sovchilik jarayonida ikki tomon noni sindirib, kelishuv belgisi sifatida tatib koʻrishi) – bu hukumiy aktning oʻziga xos simvolizatsiyasi. Tilshunoslikda bunday marosim formulalari performativ nutq akti (J.Ostin nazariyasi) sifatida tahlil qilinadi.

– Safar va umid: Safarga otlanuvchiga non berish va uning qaytishigacha saqlab turish udumi – bu non orqali ifodalangan umid va tilak. Tilshunoslikda bunday amaldagi harakatlar bilan qo‘shilib ketgan verbal formulalar "ritual diskurs" deb ataladi.

Marosim diskursi (ritual discourse) – bu muayyan ijtimoiy kontekstda bajariladigan, ramziy yuklamalarga ega nutq faoliyatidir. Vodiy nomlari bilan bog‘liq diskursni quyidagi nutq aktlari tashkil etadi:

Birinchi nutq akti – nominatsiya: non nomini atash o‘zi ham madaniy amal hisoblanadi. “Quda patir” degan atama nafaqat mahsulotni, balki uning ijtimoiy qiymatini ham ifodalaydi. Bu nom bir vaqtning o‘zida referentsial (mahsulot) va pragmatik (munosabat) funksiyani bajaradi.

Ikkinchi nutq akti – ta‘riflovchi formulalar: “Nonni yerga tashlab bo‘lmaydi”, “Non – Xudoning ne‘mati” singari didaktik iboralar tilning aksiologik funksiyasini namoyon etib, milliy qadriyatlarni uzatuvchi til vosita sifatida faoliyat ko‘rsatadi.

Uchinchi nutq akti – mehmon qabul qilish formulalari: “Marhamat, non oling”, “Non uzilmasin” singari yaxshi tilak formulalari performativ nutq aktlari bo‘lib, ilokutiv kuchga ega.

Naqsh va bezak tili: Vodiy nonlarining chekich naqshlari ham o‘ziga xos semiotik tizim hisoblanadi. Turli hududlarda turlicha naqshlar qo‘llaniladi, bu naqshlar geografik va ijtimoiy identifikatsiyani amalga oshiradi. Farg‘ona noni uchun "gul va barglar" naqshi xos bo‘lib, bu o‘simlik dunyosini ulug‘lovchi, xalq estetikasini aks ettiruvchi vizual belgidir.

O‘zbek tilida non bilan bog‘liq leksika alohida leksik-semantik maydonni tashkil etib, unda quyidagi so‘z guruhlarini ajratish mumkin: non nomi bo‘lgan leksemalar (obi non, shirmoy, qatma, patir), non bilan bog‘liq harakat fe’llar (yopmoq, pishirmoq, sindirmoq, uzmoq, ushatmoq), non bilan bog‘liq sifatlar (ko‘k non, qoq non, yangi non), non nomidagi frazeologik birliklar (“non bermoq”, “non-tuz tutmoq”, “nonni ayamasdan bermoq”).

Xususan, “non bermoq” frazeologizmi oddiy ma’nodan (oziq bermoq) tashqari, “rizq-ro‘zq bermoq”, “ish bermoq”, “yashash imkoniyati bermoq” kabi ko‘chma ma‘nolarni ham kasb etadi. Bu so‘zning semantik ko‘lamini kengayishi – denotativ ma‘nodan konnotativ ma‘no tomon harakatning tipik misoli bo‘lub, metaforizatsiya jarayonini ifodalaydi.

Shirmoy nomining etimologiyasiga murojaat qilsak: shir (fors-tojik: sut) + moy (fors-tojik: yog‘) = shirmoy. Bu so‘z o‘zbek tiliga qo‘shma so‘z sifatida kirib, so‘zning ichki shakli saqlanib qolgan. Bu – til kontaktlari (til aloqasi, substrat, superstrat) jarayonining yorqin namunasi bo‘lub, o‘zbek va fors-tojik madaniyatlarining uzoq yillik qo‘shnichilik aloqasini tasdiqlovchi lingvistik dalildir.

Ushbu tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona vodiysi non leksikasi oddiy nominativ birliklar majmuasi emas, balki xalqning madaniy ongini, dunyoqarashini va etnomadaniy tajribasini aks ettiruvchi murakkab lingvomadaniy tizimdir.

Lingvokulturologik tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi: birinchidan, non leksikasida motivatsion belgilar to‘rt asosiy turkumga ajraladi: ingrediyent, texnologiya, funksiya va geografik-etnografik belgi. Ikkinchidan, NON konsepti o‘zbek lisoniy ongida ko‘p qatlamli bo‘lub, uning madaniy konnotatsiyalari muqaddaslik, mehmondo‘stlik, ahd va umid semalarini o‘z ichiga oladi. Uchinchidan, non bilan bog‘liq marosim diskursi performativ nutq aktlari va ritual formulalar vositasida milliy qadriyatlarni avloddan avlodga uzatuvchi lingvomadaniy mexanizm vazifasini bajaradi. To‘rtinchidan, non nomlarida aks etgan til kontaktlari (ayniqsa, fors-tojik-o‘zbek leksik aloqalari) mintaqaning madaniy tarixini lingvistik merosida saqlab kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Воробёв В.В. Лингвокулътурология (теория и методи). – Москва: РУДН, 1997.

2. Степанов Ю.С. Константй: Словаръ русской кулътури. – Москва: Академический проект, 1997.

3. Телиа В.Н. Русская фразеология. – Москва: Язики русской кулътури, 1996.

4. Mahmud Koshg‘ariy. Devonu lug‘atit turk. 1-jild. – Toshkent: Fan, 1960.

5. Maxkamov G‘.M., Pogosyants A.I., Sivinkin S.N. O‘zbek nonlari. – Toshkent: O‘zfanakadnashr, 1961.

6. Vasiyev M. Non mahsulotlari texnologiyasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009.

7. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006.

8. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. 1-jild. – Toshkent: O‘zME, 2000.